

Wioleta Frątczak

Kancelaria Adwokacka Adwokat Wioleta Frątczak

<https://orcid.org/0009-0002-0236-9971>

wioleta@adwokatfratczak.p

Analiza linii życia oraz indywidualne podejście do nieletniego jako prognostyk skutecznego oddziaływania wychowawczo-resocjalizacyjnego

Analysis of the Life Line and Individual Approach to the Minor as a Predictor of Effective Educational and Social Rehabilitation Measures

Streszczenie:

Niniejsze opracowanie stanowi próbę ukazania tego jak ważnym, w kontekście skuteczności stosowania wobec nieletnich środków oddziaływania wychowawczego zawartych w ustawie z 9 czerwca 2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich¹ (dalej: u.w.r.n.), jest pozyskanie danych na temat osobistej sytuacji nieletniego. Poznanie nieletniego, jego linii życia, towarzyszących mu trudności i in. jest niezbędne w postępowaniu w sprawach nieletnich, celem ustalenia optymalnego planu resocjalizacji nieletniego. Środki zawarte w takim planie powinny stanowić odpowiedź na źródło deficytów nieletniego, które to deficyty miały wpływ na zachowanie się nieletniego, jego demoralizację czy też były przyczyną popełnienia przez nieletniego czynu karalnego. Tylko indywidualne podejście do nieletniego i szczegółowa analiza jego życia pozwoli na zastosowanie adekwatnych środków wychowawczych, a tym samym zwiększy prawdopodobieństwo pozytywnych zmian w jego postawie oraz powrocie do normalnego życia. W powyższym zakresie sformułowane zostały wnioski *de lege ferenda*.

¹ T.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 978.

Słowa kluczowe: prawo nieletnich, nieletni, wspieranie i resocjalizacja nieletnich, prawo do rzetelnego procesu, opinia biegłych

Abstract:

This study constitutes an attempt to demonstrate the importance, in the context of the effectiveness of educational measures applied to minors as provided for in the Act on the Support and Rehabilitation of Minors of 9 June 2022 (Journal of Laws of 2024, item 978), hereinafter referred to as the u.w.r.n., of obtaining data concerning the minor's personal situation. Understanding the minor, their life line, the difficulties they face, and related factors is essential in proceedings involving minors for the purpose of determining an optimal rehabilitation plan. The measures included in such a plan should address the sources of the minor's deficits, which influenced the minor's behaviour, led to their demoralisation, or constituted the cause of the commission of a punishable act. Only an individualised approach to the minor and a thorough analysis of their life will allow for the application of appropriate educational measures, thereby increasing the probability of positive changes in their attitude and a return to normal life. In this respect, conclusions *de lege ferenda* have been formulated.

Key words: Juvenile Law, juvenile, support and resocialization of juvenile, right to a fair trial, expert opinion

Psychologia różnic indywidualnych dowodzi, że nie ma drugiego takiego samego człowieka ze względu na cechy fizyczne, czy psychiczne². Rozwój człowieka to proces nieustannych zmian w psychice i zachowaniu, który trwa od narodzin aż do śmierci. Na rozwój człowieka ma wpływ szereg czynników, które można sklasyfikować w dwie grupy: biologiczne (genetyka, dziedziczność) i środowiskowe (rodzinne, społeczne)³. Już w okresie prenatalnym, na każdym jego etapie na rozwój płodu mogą wpływać powyższe czynniki w tym także stan zdrowia matki. Opisem wad, do których doszło w życiu płodowym zajmuje się teratologia. Nauka ta wyjaśnia przyczyny oraz mechanizmy powstania uszkodzeń. Teratogenem

² J. Strelau, B. Zawadzki, *Psychologia różnic indywidualnych*, [w:] J. Strelau, D. Doliński (red.), *Psychologia akademicka*, Gdańsk 2001, s. 768.

³ Zob. A.I. Brzezińska, K. Appelt, B. Ziółkowska, *Psychologia rozwoju człowieka*, [w:] J. Strelau, D. Doliński (red.), *Psychologia akademicka*, Gdańsk 2001, s. 161-262.

nazywany jest czynnikiem środowiska zewnętrznego, który wywołuje wadę płodu [...]”⁴. Wpływ czynników teratogennych na rozwój zarodka lub płodu jest szeroko omawiany w literaturze przedmiotu⁵, zaś pojawienie się tych czynników może prowadzić do nieodwracalnych zmian w okresie zarodkowym i płodowym, które mogą skutkować w późniejszym życiu dziecka. Dla przykładu wskazać można, że czynnikiem teratogennym, mającym wpływ na funkcjonowanie dziecka jest alkohol spożywany przez matkę w czasie ciąży, który może powodować Spektrum Płodowych Zaburzeń Alkoholowych (ang. *Fetal Alcohol Spectrum Disorders*). Badania dowodzą, że pod względem rozwoju dzieci te są impulsywne, częściej występuje u nich ADHD, mają trudności z uczeniem się i niższy iloraz inteligencji⁶.

Ważnym z punktu widzenia rozwoju dziecka w początkowej jego fazie (od 0-2,5 roku) jest uformowanie przywiązania⁷, co z zasady następuje w pierwszym i podstawowym środowisku dziecka, rodzinie nuklearnej. J. Bowlby definiuje przywiązanie jako „swoistą więź pomiędzy dzieckiem a jego najważniejszym opiekunem, długotrwałego, emocjonalnego związku z konkretną osobą”⁸. W ramach literatury przedmiotu wyróżnia się właściwy i niewłaściwe style przywiązania. W ramach bezpiecznego (właściwego) stylu przywiązania opiekun jest gwarantem powstania prawidłowej więzi, a tym samym wykształcenia poczucia bezpieczeństwa i samoakceptacji, to z kolei jest podstawą prawidłowego rozwoju osobowości oraz satysfakcjonujących relacji społecznych. Pozabezpieczne style przywiązania takie jak styl unikowy, lękowy (ambiwalentny) i zdeorganizowany, wpływa na rozwój dziecka w kierunku nieprawidłowego ukształtowania relacji społecznych⁹.

Niepodważalny jest wpływ rodziny na rozwój osobowości dziecka i jego postaw społecznych. H. Cudak zwraca uwagę, że rodzina, która jest „wspólnotą członków, ma wpływ na kształtowanie osobowości, cech

⁴ M. Tomaszewski, M. Tomaszewska, G. Olchowik, *Teratologia jako dziedzictwo nauki XXI wieku*, „Człowiek i Zdrowie” 2011, nr 1(5), s. 66–70.

⁵ Zob. A.I. Brzezińska, K. Appelt, B. Ziółkowska *Psychologia rozwoju...*, s. 179–182.

⁶ A.P. Streissguth, F.L. Bookstein, H.M. Barr, P.D. Sampson, K. O'Malley, J.K. Young, *Risk factors for adverse life outcomes in fetal alcohol syndrome and fetal alcohol effects*, „Developmental and Behavioral Pediatrics” 2004, nr 25(4), s. 228–238.

⁷ I. Brzezińska, K. Appelt, B. Ziółkowska, *Psychologia rozwoju...*, s. 175.

⁸ I. Brzezińska, K. Appelt, B. Ziółkowska, *Psychologia rozwoju...*, s. 175.

⁹ Szerzej na temat teorii przywiązania i zaburzeń z tym związanych zob. Ch. Taylor, *Zaburzenia przywiązania u dzieci i młodzieży. Poradnik dla terapeutów, opiekunów i pedagogów*, Sopot 2014; G. Iniewicz, *Zaburzenia emocjonalne u dzieci i młodzieży z perspektywy teorii przywiązania*, „Psychiatria Polska” 2008, tom XLII, nr 5, s. 671–682.

charakteru, rozwoju biologicznego i psychicznego. Jest także fundamentem i początkiem drogi życiowej”¹⁰. Rodzina jest odpowiedzialna za przekazywane dziecku wartości. W zależności od relacji panujących w danej rodzinie dziecko nasiąka pewnymi schematami postępowania, które powiela w późniejszym życiu. W sytuacji wychowywania się dziecka w rodzinie dysfunkcyjnej, schematy te wykraczają bardzo często poza normę, a rodzina taka może mieć bardzo niekorzystny wpływ na kształtowanie się osobowości dziecka, może również sprzyjać powstawaniu u niego różnorodnych zaburzeń zachowania. Dziecko przychodzi na świat w określonej rodzinie, co jest faktem i pozostaje poza wyborem dziecka, to oczywiste. Czynniki społeczny związany jest nie tylko z narodzinami dziecka w danej rodzinie, ale także w danym środowisku społecznym. W dalszej kolejności znaczenie w kształtowaniu postaw u dzieci ma środowisko szkolne i związany z tym środowiskiem dalszy proces socjalizacji dziecka.

W szczególności powyższe czynniki mają wpływ na postawy życiowe nieletniego, wyznawane przez niego wartości i jego zachowanie. Wszystkie okoliczności związane z linią życia nieletniego tworzą zatem specyficzną, niepowtarzalną oraz osobliwą sytuację nieletniego, która winna podlegać szczegółowej analizie. Ta sytuacja nieletniego z kolei powinna stanowić wyznacznik zastosowania określonych- dostosowanych do tej sytuacji oddziaływań wychowawczych. Mając świadomość powyższych czynników, głównie niezależnych od nieletniego, postępowanie nieletnich winno być ukierunkowane w pierwszej kolejności na osobę dziecka i jego historię jako źródła danego zachowania nieletniego czy to będącego przejawem demoralizacji czy też zachowania stanowiącego czyn karalny, zaś w następnej kolejności na to zachowanie i popełniony czyn.

Wytyczne dla takiego indywidualnego podejścia do nieletniego można odnaleźć w dyspozycji art. 3 u.w.r.n. Przepis ten nakazuje w postępowaniu wobec nieletniego brać pod uwagę właściwości i warunki osobiste nieletniego, w szczególności wiek, stan zdrowia, poziom rozwoju psychicznego i fizycznego, cechy charakteru oraz sytuację rodzinną nieletniego, warunki wychowawcze i charakter środowiska, przyczyny i stopień demoralizacji, w tym rodzaj czynu zabronionego, a także sposób i okoliczności jego popełnienia. Do zebrania powyższych danych dotyczących nieletniego

¹⁰ H. Cudak, *Wychowanie dzieci we wspólnocie rodzinnej w naukach Jana Pawła*, „Pedagogika Rodziny” 2006, nr 1, s. 19-28.

sąd dysponuje określonymi w ustawie instrumentami. Po pierwsze sąd może zlecić przeprowadzenie wywiadu środowiskowego przez kuratora sądowego¹¹. Instytucja wywiadu środowiskowego unormowana została w art. 62 i 63 u.w.r.n. Wywiad taki ma na celu ustalenie danych dotyczących nieletniego i jego środowiska, obejmujących właściwości i warunki osobiste nieletniego, zachowywanie się nieletniego, jego warunki wychowawcze i życiowe, w tym sytuację rodzinną i bytową rodziny, przebieg nauki lub pracy nieletniego i sposób spędzania czasu wolnego, jego kontakty środowiskowe, stosunek do niego rodziców lub opiekunów nieletniego, podejmowane oddziaływania wychowawcze, stan zdrowia i uzależnienia nieletniego (art. 62 ust 1 u.w.r.n.). Drugim instrumentem wynikającym z ustawy, umożliwiającym pozyskanie sądowi danych na temat osoby nieletniego jest zlecenie kompleksowej diagnozy osobowości nieletniego zgodnie z art. 64 u.w.r.n. Zgodnie z dyspozycją tego przepisu, w sytuacji potrzeby uzyskania kompleksowej diagnozy osobowości nieletniego, wymagającej wiedzy pedagogicznej, psychologicznej lub medycznej, oraz określenia właściwych kierunków oddziaływania na nieletniego, sąd rodzinny zwraca się o wydanie opinii do opiniodawczego zespołu sądowych specjalistów (dalej: OZSS), a w przypadku nieletniego umieszczonego w schronisku dla nieletnich - do tego schroniska. Sąd może zwrócić się o wydanie opinii także do innej specjalistycznej placówki lub biegłego albo biegłych (art. 64 ust. 1 u.w.r.n.). Wydanie opinii w tej sytuacji jest fakultatywne, zaś obligatoryjne w przypadku rozważania przez sąd wydania orzeczenia o umieszczeniu nieletniego w młodzieżowym ośrodku wychowawczym, okręgowym ośrodku wychowawczym, zakładzie leczniczym albo zakładzie poprawczym, czy też w sytuacji, gdy zachodzą podstawy do pociągnięcia nieletniego do odpowiedzialności na zasadach określonych w art. 10 § 2 lub 2a ustawy z 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny¹², a sprawę rozpoznaje sąd właściwy według przepisów ustawy z 6 czerwca 1997 r.

¹¹ Wywiad środowiskowy w wyjątkowych przypadkach może być zlecony przez sąd: 1) opiniodawczym zespołom sądowych specjalistów - jeżeli zachodzi potrzeba wydania opinii o nieletnim; 2) pracownikom pedagogicznym młodzieżowych ośrodków wychowawczych, okręgowych ośrodków wychowawczych, zakładów poprawczych lub schronisk dla nieletnich - jeżeli zachodzi potrzeba wydania opinii o nieletnim lub w celu sprawdzenia zachowywania się nieletniego oraz warunków wychowawczych i bytowych, w jakich nieletni przebywa albo będzie przebywał poza młodzieżowym ośrodkiem wychowawczym, okręgowym ośrodkiem wychowawczym, zakładem poprawczym lub schroniskiem dla nieletnich (art. 62 ust. 2 pkt 1 i 2 u.w.r.n.).

¹² T.j. Dz. U. z 2025 r. poz. 383.

Kodeks postępowania karnego¹³. Sąd może także, w razie konieczności uzyskania opinii o stanie zdrowia psychicznego nieletniego zarządzić badanie nieletniego przez co najmniej dwóch lekarzy biegłych psychiatrów (art. 65 u.w.r.n.). Badanie takie jest fakultatywne, generowane potrzebą danego nieletniego, gdy w sprawie nieletniego ujawnią się okoliczności budzące wątpliwości w zakresie stanu zdrowia psychicznego nieletniego lub choroby psychicznej.

Główną dyrektywą postępowania w sprawach nieletnich jest dobro nieletniego. Zgodnie z doktryną i orzecnictwem dobro nieletniego „rozumiane jest jako osiągnięcie korzystnych zmian w jego osobowości i zachowaniu się, które umożliwiałoby mu prawidłowy rozwój i funkcjonowanie w życiu osobistym i społecznym, zgodnie ze społecznymi oczekiwaniami wobec osób tej kategorii wiekowej i w okresie dojrzałości”¹⁴. Dość podobnie ujmuje istotę dobra nieletniego Sąd Najwyższy wskazując, że powinno być ono „rozumiane jako ukształtowanie jego prawidłowej osobowości, zgodnie ze społecznymi normami postępowania, które leżą w pełni w interesie społecznym i jako takie stanowią dobro nieletniego”¹⁵. Dobro nieletniego jest stanem stworzonym dla nieletniego i opartym o optymalne możliwości zaspokajania potrzeb psychofizycznych oraz rozwijania talentów i nabywania umiejętności zgodnie z przepisami prawa i ogólnie przyjętymi i aprobowanymi zasadami moralności co powinno umożliwić mu w przyszłości uzyskanie samodzielności i ustabilizowanie sytuacji życiowej¹⁶. Zasada dobra nieletniego odpowiada zasadzie dobra dziecka, która jest wartością chronioną konstytucyjnie artykułem 72 ust. 1 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r.¹⁷ Zasada dobra dziecka odnajduje także odzwierciedlenie we wzorcowych regułach minimum Narodów Zjednoczonych dotyczących wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich (regułach pekińskich), przyjętych rezolucją

¹³ Tj. Dz. U. z 2025 r. poz. 46 z późn. zm. Zob. wyrok SA we Wrocławiu z dnia 6 listopada 2012 r., II AKa 311/12, LEX nr 1238670. Sąd przyjął, że wymaga się od sądu karnego zasięgnięcia opinii w celu uzyskania kompleksowej diagnozy osobowości nieletniego przed wydaniem orzeczenia skazującego nieletniego na karę pozbawienia wolności. Sąd wskazał, że stosując regułę wnioskowania *argumentum a maiori ad minus*, należy dojść do przekonania, że skoro ustawodawca nakazuje zasięgnąć takiej opinii przed umieszczeniem nieletniego w zakładzie poprawczym, to tym bardziej winno się to uczynić przed skazaniem takiej osoby na karę pozbawienia wolności.

¹⁴ K. Grześkowiak, A. Krukowski, W. Patulski, E. Warzocha, *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich Komentarz*, Warszawa 1984, s. 24–25.

¹⁵ Wyrok SN z dnia 18 września 1984 r., III KR 237/84, LEX nr 17574.

¹⁶ Zob. M. Korcyl-Wolska, A. Gaberle, *Komentarz do ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Gdańsk 2002, s. 24.

¹⁷ Dz. U. z 1997 r. nr 78, poz. 483 z późn. zm. Wyrok TK z dnia 29 czerwca 2016 r., SK 24/15, LEX nr 2063513.

Zgromadzenia Ogólnego 40/33 z 29 listopada 1985 r. Zgodnie z regułą zawartą w pkt 5.1. system wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich powinien mieć na uwadze dobro nieletniego i zapewniać, że każda reakcja, z jaką spotyka się nieletni przestępca, będzie odpowiednio uwzględniać okoliczności czynu i osobę sprawcy. Także w rezolucji Parlamentu Europejskiego z 21 czerwca 2007 r. w sprawie przestępczości nieletnich, roli kobiet, rodziny i społeczeństwa (2007/2011(INI)) wskazano, że winno kierować się zasadami nadrzędnego dobra dziecka i poszanowania prawa proceduralnego każdego państwa członkowskiego.

W piśmiennictwie oraz judykaturze wskazuje się, że uczynienie z dobra nieletniego przewodniej dyrektywy ogólnej w całym postępowaniu z nieletnimi sprawcami czynów karalnych lub wykazującymi rozmaite przejawy demoralizacji sprawia, że polski system postępowania z nieletnimi jest nastawiony na ich wychowanie, resocjalizację i ochronę przed zejściem na margines społeczny. System ten odcina się od pociągania nieletnich do odpowiedzialności i od represjonowania ich za niedopuszczalne zachowania¹⁸.

Ratio legis stosowania ustawy o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich odnajdujemy już w preambule do ustawy, gdzie czytamy „[...] w dążeniu do wzmacniania świadomości odpowiedzialności za własne czyny, przeciwdziałania demoralizacji nieletnich i dopuszczaniu się przez nich czynów karalnych oraz stwarzania warunków powrotu do normalnego życia nieletnim, którzy popadli w konflikt z prawem lub z zasadami współżycia społecznego [...]”. Preambuła pełni swoją funkcję w procesie wykładni i stosowania prawa, co oznacza, że normy zawarte w przepisach prawa należy interpretować przy uwzględnieniu jej zapisów. Nie budzi przy tym wątpliwości, że intencją prawodawcy była szeroka ochrona nieletnich jako szczególnego kręgu podmiotów, które wymagają określonych oddziaływań, aby móc powrócić do normalnego życia, czyli życia w zgodzie z normami prawnymi i społecznymi. Trafnie podkreślił to również Trybunał Konstytucyjny w jednym ze swoich wyroków wskazując, że „prawo dotyczące nieletnich ma na celu całościową ochronę nieletniego jako osoby, ochronę jego praw, prawidłowości jego rozwoju oraz pozycji w różnych relacjach społecznych”¹⁹. W piśmiennictwie wymienia się funkcję

¹⁸ Zob. V. Konarska-Wrzošek, *Prawny system postępowania z nieletnimi w Polsce*, Warszawa 2013, s. 71; T. Bojarski, [w:] T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie w sprawach nieletnich Komentarz*, Warszawa 2016, s. 51 i 58–59; wyrok SN z dnia 18 września 1984 r., III KR 237/84, LEX nr 17574.

¹⁹ Wyrok TK z dnia 29 czerwca 2016 r., SK 24/15, LEX nr 2063513.

ochronną, opiekuńczo-wychowawczą, reedukacyjną i resocjalizacyjną postępowania w sprawach nieletnich²⁰.

Powrót do normalnego życia oraz ukształtowanie prawidłowej osobowości nieletniego mają zapewnić środki wychowawcze, środek leczniczy i poprawczy przewidziane w ustawie o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich. Katalog *numerus clausus* środków wychowawczych skonkretyzowany został w art. 7 u.w.r.n.²¹ Przewidziane do stosowania przez sąd środki wychowawcze wobec nieletnich są zróżnicowane pod względem treści i charakteru. W doktrynie środki te dzielone są z uwagi na stopień ingerencji w życie i wychowanie osoby nieletniej, na środki nieskutkujące zmianą dotychczasowego środowiska wychowawczego nieletniego (środki wymienione w art. 7 pkt 1–8 u.w.r.n.) i środki połączone ze zmianą środowiska wychowawczego nieletniego (środki wymienione w art. 7 pkt 9–11 u.w.r.n.)²². Zgodnie z art. 8 u.w.r.n. środkiem leczniczym jest umieszczenie w zakładzie leczniczym, w którym są udzielane nieletnim świadczenia zdrowotne z zakresu opieki psychiatrycznej lub leczenia uzależnień,

²⁰ Zob. A. Grześkowiak, *Funkcje prawa nieletnich*, [w:] P. Hofmański, S. Waltoś (red.), *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesora Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009, s. 21.

²¹ Art. 7 u.w.r.n. stanowi, że środkami wychowawczymi są: 1) upomnienie; 2) zobowiązanie do określonego postępowania, a zwłaszcza do naprawienia wyrządzonej szkody w całości albo w części, do zadośćuczynienia za doznaną krzywdę, do wykonania prac społecznych, do przeproszenia pokrzywdzonego, do podjęcia nauki lub pracy, do uczestniczenia w odpowiednich zajęciach o charakterze wychowawczym, terapeutycznym, w szczególności terapii uzależnień, psychoterapii, psychoedukacji, lub szkoleniowym, do powstrzymania się od przebywania w określonych środowiskach lub miejscach, do powstrzymania się od kontaktowania się z pokrzywdzonym lub innymi osobami w określony sposób lub do zaniechania używania substancji psychoaktywnej; 3) nadzór odpowiedzialny rodziców albo opiekuna nieletniego; 4) nadzór organizacji społecznej, w tym organizacji pozarządowej, której celem statutowym jest praca z nieletnimi o charakterze wychowawczym, terapeutycznym lub szkoleniowym, zapobieganie demoralizacji nieletnich lub pomoc w readaptacji społecznej nieletnich, pracodawcy albo osoby godnej zaufania udzielających poręczenia za nieletniego; 5) nadzór kuratora sądowego; 6) skierowanie do ośrodka kuratorskiego, a także do organizacji społecznej, w tym organizacji pozarządowej, lub instytucji zajmujących się pracą z nieletnimi o charakterze wychowawczym, terapeutycznym lub szkoleniowym, po uprzednim porozumieniu się z tą organizacją lub instytucją; 7) zakaz prowadzenia wszelkich pojazdów albo pojazdów określonego rodzaju; 8) przypadek przedmiotów pochodzących z czynu zabronionego, przypadek przedmiotów, które służyły lub były przeznaczone do popełnienia czynu zabronionego, przypadek równowartości przedmiotów pochodzących z czynu zabronionego lub przedmiotów, które służyły lub były przeznaczone do popełnienia czynu zabronionego, przypadek przedmiotów, których wytwarzanie, posiadanie, obrót, przesyłanie, przenoszenie, przewóz lub przechowywanie jest zabronione, przypadek przedsiębiorstwa albo jego równowartości, przypadek pojazdu mechanicznego albo równowartości pojazdu, przypadek korzyści majątkowej albo jej równowartości lub przypadek przedmiotów czynów zabronionych; 9) umieszczenie w rodzinie zastępczej zawodowej specjalistycznej, która ukończyła szkolenie przygotowujące do sprawowania opieki nad nieletnim, zwanej dalej „rodziną zastępczą zawodową”; 10) umieszczenie w młodzieżowym ośrodku wychowawczym; 11) umieszczenie w okręgowym ośrodku wychowawczym.

²² V. Konarska-Wrzošek, [w:] P. Górecki, P. Kobes, V. Konarska-Wrzošek, *Wspieranie i resocjalizacja nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2023, art. 7, <https://sip.lex.pl/#/commentary/587927136/724576/konarska-wrzošek-violetta-red-wspieranie-i-resocjalizacja-nieletnich-komentarz?cm=URELATIONS> [dostęp: 27 czerwca 2025 r.].

zaś środkiem poprawczym umieszczenie w zakładzie poprawczym (art. 9 u.w.r.n.). Cel stosowania tych środków sprecyzowany został w art. 88 u.w.r.n. Zgodnie z tym przepisem wykonywanie środków wychowawczych i środka poprawczego ma na celu wychowanie nieletniego na świadomego swych obowiązków członka społeczeństwa i odbywa się z uwzględnieniem wskazań nauki i doświadczeń pedagogicznych. Jak czytamy w ust. 2 art. 88 u.w.r.n. działalność wychowawcza powinna zmierzać przede wszystkim do wszechstronnego rozwoju osobowości i uzdolnień nieletniego oraz do kształtowania i utrwalania w nim społecznie pożądaney postawy i poczucia odpowiedzialności, tak by był on odpowiednio przygotowany do samodzielnego i odpowiedzialnego życia zgodnie z obowiązującymi normami społecznymi i prawnymi. Wykonywanie zaś środka leczniczego ma na celu poprawę stanu zdrowia nieletniego i jego zachowania w stopniu umożliwiającym powrót do życia w społeczeństwie i dalsze leczenie w warunkach poza zakładem leczniczym.

Zastosowanie określonego środka wychowawczego, środka leczniczego czy poprawczego wobec nieletniego pozostaje do uznania sądu. Uznanie to jednak nie jest dowolne a wynika z całokształtu sytuacji nieletniego i okoliczności, które ujawnią się w toku procedowania, przy uwzględnieniu dobra nieletniego. Okoliczności te ustalane są na podstawie dopuszczanych i przeprowadzanych przez sąd dowodów tj. wywiadu kuratora sądowego, badań OZSS (biegłego, biegłych, innej specjalistycznej placówki) czy badań psychiatrycznych.

Wywiad środowiskowy zmierza do ustalenia faktów dotyczących nieletniego i jego środowiska wychowawczego, w zakresie szczegółowo określonym w art. 62 ust. 1 u.w.r.n. oraz w § 5 ust 1 i 2 rozporządzenia Ministra Sprawiedliwości z 12 października 2022 r. w sprawie przeprowadzania wywiadów środowiskowych o nieletnich²³. Po przeprowadzeniu wywiadu, kurator sądowy sporządza pisemne sprawozdanie z wywiadu, w którym zawiera dane o nieletnim, jego rodzicach lub opiekunach: datę i miejsce urodzenia, miejsce nauki lub miejsce pracy, numer telefonu lub telefaksu lub adres poczty elektronicznej umożliwiający kontakt z nieletnim, jego rodzicami lub opiekunami; informacje o sytuacji osobistej, rodzinnej oraz o warunkach bytowych nieletniego i jego rodziców lub opiekunów, w tym o sposobie realizowania przez nieletniego obowiązku nauki, wysokości uzyskiwanych dochodów i ich źródłach, stanie zdrowia nieletniego,

²³ Dz. U. z 2022 r. poz. 2143.

w tym o ujawnionych uzależnieniach, funkcjonowaniu nieletniego i jego kontaktach w środowisku (§ 6 ww. rozporządzenia). Jak wynika z istoty wywiadu środowiskowego oraz przy uwzględnieniu kwalifikacji zawodowych kuratorów sądowych²⁴ do zadań kuratorów nie należy wyciąganie wniosków na podstawie tego co ustalili, a sprawozdanie ogranicza się wyłącznie do wskazania faktów i to nie zawsze rzeczywiście panujących w danej rodzinie, często bowiem wywiady kuratora są wcześniej zapowiadane i planowane. Nadto istnieje szereg wątpliwości generowanych doświadczeniem zawodowym (praktyką obrończą), co do rzetelności wywiadów kuratorów. Na podstawie takiego wywiadu sąd będzie zatem władny ustalić stan faktyczny dotyczący sytuacji rodzinnej i środowiskowej nieletniego (np. wychowywanie się w rodzinie z problemami). Wywiad taki nie dostarczy jednak sądowi informacji na temat mechanizmów psychologicznych jakie zachodzą w danej rodzinie, jakie jest odzwierciedlenie tych mechanizmów w sytuacji nieletniego (czy poprzez wychowywanie się w rodzinie dysfunkcyjnej rozwinęły się określone zaburzenia osobowości u dziecka wpływające na jego zachowanie, jeśli tak to jakie, czy więzi dziecka z rodzicem, pozabezpieczne są tak silne, że odseparowanie dziecka od rodzica, poprzez zastosowanie środków wychowawczych łączących się ze zmianą środowiska wychowawczego nieletniego nie spowoduje pogorszenia stanu jego funkcjonowania, czy w sytuacji dziecka mamy do czynienia z przemocą w postaci parentyfikacji i in. - przykłady te można mnożyć).

Dopiero opinia psychologiczna OZSS będzie w stanie sprecyzować te zjawiska i mechanizmy oraz zgodnie z art. 64 u.w.r.n. określić właściwe kierunki oddziaływania na nieletniego, tak więc zastosowania takich środków, które będą w stanie z prawdopodobieństwem graniczącym z pewnością osiągnąć skutek dla nieletniego powrotu do normalnego życia.

Opiniodawczy Zespół Specjalistów Sądowych, zgodnie z pkt 7 ppkt 7.1 i 7.3 zarządzenia Ministra Sprawiedliwości z 1 lutego 2016 r. w sprawie ustalenia standardów metodologii opiniowania w opiniodawczych zespołach sądowych specjalistów²⁵, ma za zadanie wydanie opinii, w celu udzielenia odpowiedzi na tezę dowodową organu zlecającego, w tym

²⁴ W zakresie wymagań co do kandydata na stanowisko kuratora zawodowego zob. art. 5 ustawy z 27 lipca 2001 r. o kuratorach sądowych (t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 1095); w zakresie wymagań co do kandydata na stanowisko kuratora społecznego zob. art. 84 tejże ustawy.

²⁵ Dz. Urz. MS z 2016 r. poz. 76.

określenie poziomu demoralizacji nieletniego oraz wydanie zaleceń odnośnie kierunków dalszych oddziaływań na nieletniego. Zespół badający analizuje akta sprawy; przeprowadza rozmowę z nieletnim i wywiad z jego rodzicami lub opiekunami; dokonuje analizy środowiska rodzinnego i wychowawczego, rozwoju psychofizycznego, przebiegu procesu edukacji, przyczyn i przejawów demoralizacji; opracowuje diagnozę procesów psychicznych nieletniego, wyjaśnia psychologiczne mechanizmy funkcjonowania nieletniego; opracowuje wnioski wraz z kierunkami oddziaływań na nieletniego; odpowiada na tezę dowodową organu zlecającego.

Jak wynika z orzeczenia Sądu Najwyższego z 1983 r., którego teza jest nadal aktualna „ustalenie [...] kompletnych danych o osobie nieletniego, zwłaszcza dotyczących jego zdrowia, stopnia rozwoju psychicznego i fizycznego, cech charakteru, a także zachowania się oraz przyczyn i stopnia jego demoralizacji, charakteru środowiska oraz warunków jego wychowania, należy do podstawowych obowiązków organu prowadzącego postępowanie, gdyż brak tych danych uniemożliwia wydanie prawidłowego orzeczenia co do doboru odpowiedniego środka wychowawczego [...]”²⁶. Jak słusznie podkreśla się w piśmiennictwie, wykonanie całościowej diagnozy nieletniego jest także konieczne dla prawidłowego przebiegu postępowania w zakresie zagwarantowania nieletniemu prawa do rzetelnego procesu²⁷.

Już w latach 70 XX wieku przeprowadzone zostały przez A. Strzembosza badania nieletnich, w kontekście czynu kradzieży, którego wnioski wykazują, że „niezastosowanie przez sąd właściwego środka wychowawczo-opiekuńczego w początkowym okresie dokonywania kradzieży prowadzi często do nasilenia się procesu demoralizacji i dalszej przestępczości tych dzieci”²⁸. Jak wynika z analizy statystycznej danych o ewidencji spraw i orzecznictwie w sprawach nieletnich za lata 1999-2009 dokonując analizy danych z 2009 roku w zakresie zastosowanych środków wychowawczych należy wskazać, że na 53613 spraw nieletnich, w których orzeczono środek wychowawczy, aż w 18750 sprawach zastosowany został środek wychowawczy w postaci upomnienia (35% spraw). Następnie nadzory kuratorów w 35%, zaś nadzór rodziców (od 19% w 1999 r. do 12%

²⁶ Postanowienie SN z dnia 24 czerwca 1983 r., III KZ 87/83, LEX nr 19883.

²⁷ M. Mączyńska, *Prawo nieletniego sprawcy czynu zabronionego do rzetelnego procesu sądowego na tle obowiązujących i projektowanych przepisów prawa polskiego oraz standardów międzynarodowych*, Kraków 2017, s. 339.

²⁸ A. Strzembosz, *Rozmiary recydywy u nieletnich podsądnych sprawców kradzieży*, „Archiwum Kryminologii” 1974, t. VI, s. 316.

w 2009 r.). Zobowiązanie do określonego postępowania oraz inne środki wychowawcze stosowane były w znikomych procentach²⁹. Jak wynika z danych statystycznych w latach 2018- 2020 odsetek nadzorów kuratorskich orzekany był w przedziale 37-38% spraw zakończonych wydaniem orzeczenia stosującego wobec nieletniego środek wychowawczy³⁰. Należy poddać zatem w wątpliwość rzetelność w zakresie kierowania się przez sądy zasadą indywidualizacji środków wychowawczych.

Odpowiednie środki oddziaływania na nieletniego mogą zostać zastosowane tylko wówczas, gdy zostanie rozpoznane źródło problemu danego dziecka. Próba przeciwdziałania demoralizacji nieletnich powinna być reakcją na pierwsze zachowania dziecka wykraczające poza normę, co powinno nastąpić w środowisku wychowawczym dziecka i stanowić odpowiedzialność rodziców, placówki szkolnej, placówek pozaszkolnych, a więc wszędzie tam, gdzie dziecko przebywa w bezpośrednim kontakcie z osobami dorosłymi. Zachowania dziecka wykraczające poza normę w początkowej fazie mogą wynikać z niezaspokojenia określonych potrzeb emocjonalnych dziecka, czy jako reakcja na sytuację życiową dziecka, w której się znalazło. Tytułem przykładu można wskazać na trudne doświadczenia dziecka związane z rozводом rodziców. B. Kaja posługuje się terminem „syndromu rozwodowego”, który polega na tym, że u dzieci doświadczających rozwód rodziców obserwuje się niekorzystny rozwój osobowości, prowadząc do osobowości niedostosowanej. Wedle autorki, objawia się to niską samooceną dzieci czy skłonnością do nieprawidłowego ustosunkowania się do relacji z rówieśnikami i dorosłymi³¹. Jeżeli rodzice nadto pozostają ze sobą w konflikcie, sytuacja jest dla dziecka jeszcze trudniejsza. Jak wskazuje B. Kaja przeżywanie rozvodu przez dziecko i stopień przeżyć związany jest z wiekiem dziecka³². Według badań H. Cudaka rozstanie rodziców z konfliktem okołorozwodowym w tle skutkuje u dziecka szeregiem zaburzeń emocjonalnych pod postacią agresji, lęku, nieposłuszeństwa, buntu, nieufności i zamykania się w sobie³³. Nasilenie konfliktów w sytuacji okołorozwodowej i złe relacje

²⁹ Analiza statystyczna danych o ewidencji spraw i orzecznictwie w sprawach nieletnich za lata 1999–2009 z dnia 5 października 2010 r. file:///C:/Users/wiole/Downloads/nieletni-ewidencja-i-orzecznictwo-analiza--1999-2009.pdf, s. 13 [dostęp: 3 lipca 2025 r.].

³⁰ Statystyka nieletnich wg orzeczonych środków i płci w okresie 2003-2020, <https://isws.ms.gov.pl/pl/baza-statystyczna/opracowania-wieloletnie> [dostęp: 3 lipca 2025 r.].

³¹ B. Kaja *Rozwód w rodzinie a osobowość dziecka*, Bydgoszcz 1992, s. 22.

³² B. Kaja, *Bliskie związki emocjonalne dorosłych dzieci rozwiedzionych rodziców*, [w:] B. Kaja (red.), *Małżeństwo, rodzina, rozwód*. Bydgoszcz 2013, s. 129.

³³ H. Cudak, *Zagrożenia emocjonalne i społeczne dzieci z rodzin rozwiedzionych*, Toruń 2010, s.121–136.

w rodzinie mają znaczenie dla późniejszego funkcjonowania psychospołecznego, a w szczególności wpływają na poziom samooceny dziecka³⁴. Zdiagnozowanie przyczyny zachowania nieletniego, które *prima facie* może świadczyć o postępującym procesie demoralizacji, może stanowić jedynie reakcję na traumatyczne z punktu widzenia dziecka rozstanie rodziców, a więc zachwianie jego poczucia bezpieczeństwa. Może wynikać także z innego traumatycznego przeżycia. Aby jednak szerzej spojrzeć w sytuację dziecka wymagana jest współpraca rodziców z placówką szkolną dziecka oraz innymi placówkami i osobami, z którymi dziecko ma na co dzień styczność. Przywołując wskazywany już wcześniej przykład dziecka z FASD diagnoza na wczesnym etapie, gdy zachowanie nieletniego ma charakter incydentalny pozwala, jak wynika z badań naukowych na niezwłoczne działania zaradcze, a tym samym prawdopodobieństwo przeciwdziałania demoralizacji w kontekście tego nieletniego³⁵. Leczenie FASD skupia się na łagodzeniu objawów, poprawie funkcjonowania i wspieraniu rozwoju dziecka, a nie na wyleczeniu samej choroby, jednak wiele negatywnych skutków działania szkodliwych czynników może zostać zredukowanych przez odpowiednie rodzaje interwencji otoczenia³⁶. W tej sytuacji w polu zainteresowania sądu winno być zastosowanie środka wychowawczego związanego z terapią dostosowaną do deficytów nieletniego, zaś zastosowanie upomnienia czy nadzoru kuratora jako samoistnych środków wychowawczych w takiej sytuacji należałoby ocenić jako błędne, sprzeczne z dobrem nieletniego oraz z zasadą indywidualizacji środków wychowawczych.

W sytuacji nieletniego kluczowym jest niezwłoczne dopuszczenie do wodu z opinii OZSS, celem oceny funkcjonowania nieletniego i kompleksowej oceny jego osobowości. W opinii biegłych powinny zostać zawarte zalecenia na przyszłość co do postępowania z nieletnim przy uwzględnieniu jego indywidualnych cech oraz historii życia. W sytuacji wniosków opinii o konieczności umieszczenia nieletniego poza dotychczasowym środowiskiem wychowawczym, opinia powinna zawierać nadto wskazania jakie działania np. terapeutyczne należałoby niezwłocznie podjąć wobec nieletniego w zmienionym środowisku, jako pewnego rodzaju punkt

³⁴ B. Kaja, W. Wróblewska, *Psychospołeczne funkcjonowanie dorosłych dzieci rozwiedzionych rodziców*, [w:] B. Kaja (red.), *Małżeństwo, rodzina, rozwód*, Bydgoszcz 2013, s. 181.

³⁵ A.P. Streissguth, F.L. Bookstein, H.M. Barr, P.D. Sampson, K. O'Malley, K., & J.K. Young, *Risk factors for adverse life outcomes in fetal alcohol syndrome and fetal alcohol effects*. Developmental and Behavioral Pediatrics, 25(4), 2004, p. 235.

³⁶ I. Brzezińska, K. Appelt, B. Ziółkowska, *Psychologia rozwoju...*, s. 181.

wyjścia do dalszych działań oraz ustaleń czynionych już w ramach wykonywania danego środka w danej placówce, do której nieletni zostanie skierowany. Z tym z kolei wiąże się obowiązek placówki zapoznania się opinią OZSS, a tym samym ścisła współpraca między instytucjami, dla dobra nieletniego.

Postulatem *de lege ferenda* jest wprowadzenie obligatoryjności opinii w każdej sprawie nieletniego, jako niezbędnej do poczynienia ustaleń, które pozwolą sądowi na właściwe (adekwatne) postępowanie wobec danego nieletniego. Podczas badań OZSS wywiad przeprowadzany jest także z rodzicem czy rodzicami nieletniego. Wyniki wywiadu mogą nakierować biegłych i pozwolić zdiagnozować szerszy problem zachodzący w rodzinie, który można by skorygować poprzez wgląd w sytuację rodziny i ingerencję we władzę rodzicielską rodziców w trybie art. 109 ustawy z 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy³⁷. Te wszystkie ustalenia pozwolą na adekwatną reakcję wobec *in concreto* sytuacji nieletniego, a tym samym zwiększą prawdopodobieństwo skorygowania postawy młodego człowieka i zahamowania procesu demoralizacji już na wczesnym jego etapie. Wywiad środowiskowy nie jest wystarczającym instrumentem do tego, aby podjąć decyzję optymalną dla dziecka z uwzględnieniem jego dobra. Wobec realiów w zakresie oczekiwania na opinie OZSS, postulatem jest także wyodrębnienie jednostek zespołów specjalistów, którzy dokonywaliby opiniowania wyłącznie w sprawach nieletnich, aby opinie te mogłyby być wydawane bez zbędnej zwłoki. Brak indywidualnej oceny sytuacji nieletniego i zastosowanie środków oddziaływania, które nie są dostosowane do specyfiki danego nieletniego i jego sytuacji życiowej w tym doświadczeń, stanowi nic innego jak nakierowanie działania w sprawach nieletnich na ukaranie nieletniego a nie jego wychowanie i wspieranie. Mija się to zatem z ogólnym założeniem działania w sprawach nieletnich i celem tego działania. Odpowiedzialne postępowanie wobec nieletniego na tym etapie jego życia, rzetelna diagnoza jego sytuacji daje bardzo duże prawdopodobieństwo, że nieletni nie zejdzie na drogę przestępstwa w dorosłym życiu. Tylko podjęcie próby rozwiązania problemu dziecka u źródła może przyczynić się do zmiany jego zachowania i postaw.

³⁷ T.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 2809 z późn. zm.

Bibliografia

Akty prawne

1. Wzorcowe reguły minimum Narodów Zjednoczonych dotyczących wymiaru sprawiedliwości wobec nieletnich (reguły pekińskie), przyjęte rezolucją Zgromadzenia Ogólnego 40/33 z 29 listopada 1985 r.
2. Rezolucja Parlamentu Europejskiego z 21 czerwca 2007 r. w sprawie przestępczości nieletnich, roli kobiet, rodziny i społeczeństwa (2007/2011(INI)).
3. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z 2 kwietnia 1997 r. (Dz. U. z 1997 r. nr 78, poz. 483 z późn. zm.)
4. Ustawa z 25 lutego 1964 r. Kodeks rodzinny i opiekuńczy (t.j. Dz. U. z 2023 r. poz. 2809 z późn. zm.)
5. Ustawa z 6 czerwca 1997 r. Kodeks karny (T.j. Dz. U. z 2025 r. poz. 383)
6. Ustawa z 6 czerwca 1997 r. Kodeks postępowania karnego (t.j. Dz. U. z 2025 r. poz. 46 z późn. zm.)
7. Ustawa z 9 czerwca 2022 r. o wspieraniu i resocjalizacji nieletnich (t.j. Dz. U. z 2024 r. poz. 978)
8. Rozporządzenie Ministra Sprawiedliwości z 12 października 2022 r. w sprawie przeprowadzania wywiadów środowiskowych o nieletnich (Dz. U. z 2022 r. poz. 2143)
9. Zarządzenie Ministra Sprawiedliwości z 1 lutego 2016 r. w sprawie ustalenia standardów metodologii opiniowania w opiniodawczych zespołach sądowych specjalistów (Dz. Urz. MS z 2016 r. poz. 76)

Orzecznictwo

1. Postanowienie SN z dnia 24 czerwca 1983 r., III KZ 87/83, LEX nr 19883.
2. Wyrok SN z dnia 18 września 1984 r., III KR 237/84, LEX nr 17574.
3. Wyrok SA we Wrocławiu z dnia 6 listopada 2012 r., II AKa 311/12, LEX nr 1238670.
4. Wyrok TK z dnia 29 czerwca 2016 r., SK 24/15, LEX nr 2063513.

Literatura

1. Bojarski T., [w:] T. Bojarski, E. Kruk, E. Skrętowicz, *Postępowanie w sprawach nieletnich Komentarz*, Warszawa 2016
2. Brzezińska A.I., Appelt K., Ziółkowska B., *Psychologia rozwoju człowieka* [w:] J. Strelau, D. Doliński (red.), *Psychologia akademicka*, Gdańsk 2001
3. Cudak H., *Wychowanie dzieci we wspólnocie rodzinnej w naukach Jana Pawła*, „Pedagogika Rodziny” 2006, nr 1

4. Cudak H., *Zagrożenia emocjonalne i społeczne dzieci z rodzin rozwiedzionych*, Toruń 2010
5. Grześkowiak A., *Funkcje prawa nieletnich* [w:] P. Hofmański, S. Waltoś (red.), *W kręgu prawa nieletnich. Księga pamiątkowa ku czci Profesor Marianny Korcyl-Wolskiej*, Warszawa 2009
6. Grześkowiak K., Krukowski A., Patulski W., Warzocha E., *Ustawa o postępowaniu w sprawach nieletnich Komentarz*, Warszawa 1984
7. Iniewicz G., *Zaburzenia emocjonalne u dzieci i młodzieży z perspektywy teorii przywiązania*, „Psychiatria Polska” 2008, tom XLII, nr 5
8. Kaja B., *Rozwód w rodzinie a osobowość dziecka*, Bydgoszcz 1992
9. Kaja B., *Bliskie związki emocjonalne dorosłych dzieci rozwiedzionych rodziców*, [w:] B. Kaja (red.), *Małżeństwo, rodzina, rozwód*. Bydgoszcz 2013
10. Kaja B., Wróblewska W., *Psychospołeczne funkcjonowanie dorosłych dzieci rozwiedzionych rodziców*, [w:] B. Kaja (red.), *Małżeństwo, rodzina, rozwód*, Bydgoszcz 2013
11. Konarska-Wrzosek V., *Prawny system postępowania z nieletnimi w Polsce*, Warszawa 2013
12. Konarska-Wrzosek V., [w:] P. Górecki, P. Kobes, V. Konarska-Wrzosek, *Wspieranie i resocjalizacja nieletnich. Komentarz*, Warszawa 2023, art. 7, <https://sip.lex.pl/#/commentary/587927136/724576/konarska-wrzosek-violetta-red-wspieranie-i-resocjalizacja-nieletnich-komentarz?cm=URELATIONS> [dostęp: 27 czerwca 2025 r.]
13. Korcyl-Wolska M., Gaberle A., *Komentarz do ustawy o postępowaniu w sprawach nieletnich*, Gdańsk 2002
14. Mączyńska M., *Prawo nieletniego sprawcy czynu zabronionego do rzetelnego procesu sądowego na tle obowiązujących i projektowanych przepisów prawa polskiego oraz standardów międzynarodowych*, Kraków 2017
15. Streissguth A.P., Bookstein F.L., Barr H.M., Sampson P.D., O'Malley K., Young J. K., *Risk factors for adverse life outcomes in fetal alcohol syndrome and fetal alcohol effects*, “Developmental and Behavioral Pediatrics” 2004, nr 25(4)
16. Strelau J., Zawadzki B., *Psychologia różnic indywidualnych*, [w:] J. Strelau, D. Dołęcki (red.), *Psychologia akademicka*, Gdańsk 2001
17. Strzembosz A., *Rozmiary recydywy u nieletnich podsądnych sprawców kradzieży*, „Archiwum Kryminologii” 1974, t. VI
18. Taylor Ch., *Zaburzenia przywiązania u dzieci i młodzieży. Poradnik dla terapeutów, opiekunów i pedagogów*, Sopot 2014
19. Tomaszewski M., Tomaszewska M., Olchowik G., *Teratologia jako dziedzictwo nauki XXI wieku*, „Człowiek i Zdrowie” 2011, nr 1(5)

Źródła internetowe

1. Analiza statystyczna danych o ewidencji spraw i orzecznictwie w sprawach nieletnich za lata 1999 – 2009 z dnia 5 października 2010 r. file:///C:/Users/wiole/Downloads/nieletni-ewidencja-i-orzecznictwo-analiza--1999-2009.pdf [dostęp: 3 lipca 2025 r.]
2. Statystyka nieletnich wg orzeczonych środków i płci w okresie 2003- 2020. <https://isws.ms.gov.pl/pl/baza-statystyczna/opracowania-wieloletnie> [dostęp: 3 lipca 2025 r.]